

Filips van Leiden en 'Medieval Political Thought'

Naar aanleiding van een recensie

P. H. D. LEUPEN

De redactie van dit tijdschrift heeft mij in de gelegenheid gesteld te reageren op de bespreking die W. Ullmann schreef van mijn boek *Philip of Leyden. A Fourteenth Century Jurist. A Study of his Life and Treatise 'De Cura Reipublicae et Sorte Principantis'*, Rechts-historische Studies 7 (Den Haag-Zwolle, 1981) verschenen in de eerste aflevering van deze jaargang¹. Deze bespreking valt op door een ongebruikelijke toon en door een reeks van vrij willekeurige, althans zonder de nodige adstructie gepresenteerde verwijten aan mijn adres.

Het lijkt mij niet verstandig en voor de lezer weinig interessant deze aantijgingen stuk voor stuk te ontzenuwen. Leerzamer is het de achtergrond, men zou haast zeggen het denkklimaat, te tonen van waaruit deze recensie geschreven is. Daartoe is het nodig een korte samenvatting te geven van de politieke ideeën van Filips van Leiden, om vervolgens te laten zien dat deze volstrekt niet passen in de conceptie die Ullmann heeft van het politieke denken der middeleeuwse juristen, canonisten, filosofen en theologen. De felheid en nadruk waarmee hij deze – naar ik hoop aan te tonen – eenzijdige conceptie steeds heeft gepropageerd verklaren goeddeels inhoud en toon van zijn bespreking van mijn boek. Ullmann is inmiddels overleden, niettemin meen ik om redenen van wetenschappelijk belang toch te moeten reageren.

In mijn boek heb ik betoogd dat Filips van Leiden ten behoeve van de graaf van Holland, Willem V (1351-1358), een bloemlezing samenstelde uit aantekeningen die hij tijdens zijn studie gemaakt had. Filips' keuze viel op gedeelten uit de *Tres Libri*, de drie laatste boeken van de Codex van Justinianus, die veel 'staatsrecht' bevatten. De vorm van de aantekeningen is geënt op de methode volgens welke aan zijn opleidingsinstituut, de universiteit van Orleans, werd gedoceerd, de *casus*-methode². Dit geschrift, dat nauwelijks de naam van een traktaat verdient, nog minder van een staatsstuk³, is echter niet bewaard gebleven. Filips bezat volgens zijn eigen boekencatalogus een afschrift in pure vorm en twee kopieën waaraan hij zijn gehele leven gesleuteld en geschaafd heeft. Een van deze laatste twee, het omvangrijkste, ligt ten grondslag aan de *editio princeps* van het traktaat: '*De Cura Reipublicae et Sorte Principantis*' uit het jaar 1516. Deze editie die in het begin van de achttiende eeuw nog tweemaal werd herdrukt, gaven R. Fruin en P.C. Molhuysen uit in de

1. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCVIII (1983) 88-90.
2. Zie hiervoor uitvoeriger mijn boek 103 vlg. Van belang zijn ook: R. Feenstra, *Philip of Leyden and his Treatise 'De Cura Reipublicae et Sorte Principantis'*, The David Murray Lectures, University of Glasgow, XXIX (Glasgow, 1970) en N. Horn, 'Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts' in H. Coing, ed., *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band. Mittelalter (1100-1500)* (München, 1973) 328-330.
3. Aldus H.P.H. Jansen in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCV (1982) 259.

Werken van de Vereniging tot Uitgave van de Bronnen van het Oude Vaderlandse Recht⁴.

In de voortzettingen en aanvullingen op het allereerste geschrift heeft Filips de *casus*-vorm niet losgelaten. Wel permitteerde hij zich meer vrijheden in de oorspronkelijke tekst en allengs groeide het werk – ondanks de rigide schoolvorm – uit tot een vat vol juridische, historische, contemporaine, moraalfilosofische en theologische notities zonder duidelijk verband, dikwijls kris-kras dooreen geplaatst, met citaten van auteurs uit zijn eigen bibliotheek, uit citatenbundels alsook uit het geheugen. Het spreekt vanzelf dat zijn opvattingen over bepaalde belangrijke politieke thema's van zijn tijd altijd in dat licht gezien moeten worden. Hij biedt ons geen sluitend stelsel op een presenteerblaadje, neen, zijn ideeën zijn alleen te reconstrueren uit de brokstukken informatie die her en der verspreid in het traktaat als een puzzel ineen gepast moeten worden. Wanneer men deze opgave aanvaardt krijgt men na veel passen en meten bepaalde resultaten, maar deze zijn nooit te vergelijken met meer uitgekristalliseerde concepties als die van Marsilius van Padua of Jean de Paris.

Welke lijn valt er in Filips' ideeën te ontdekken? Centraal staat bij hem de Justiniaanse *princeps*, dat is de keizer van het klassieke Romeinse Rijk. Deze bezit alle soevereiniteit (*majestas*), hij staat boven de wet (*legibus solutus*), al zal hij wel volgens die wet willen leven. Hij zelf is de levende wet (*lex animata*). Filips' leermeesters leerden hem dat de grote middeleeuwse vorsten met deze Romeinse keizer gelijkgesteld konden worden: de koningen van Frankrijk en Engeland, de Duitse keizer en de paus. Hoe het echter stond met de hertogen en graven binnen en buiten deze *regna* was niet helemaal duidelijk. Sommige legisten gaven ook aan hen de bevoegdheden van de *princeps*; anderen wezen die soevereiniteit af indien zo'n vorst een *superior* erkende. De volgende lastige vraag is dan wat men met *superior* bedoelde te zeggen: de erkenning van de leenhoogheid van een leenheer? Opervlakkige lezing van Filips' *Cura* leidt tot de idee dat hij zijn graaf ziet als de gelijke van de *princeps* of *imperator*, dus van de Justiniaanse keizer. Hij noemt hem immers: *imperator in partibus suis*: keizer in zijn eigen landen. Een interessant aspect hieraan is dat deze *partes* tot het Rijk, het *Imperium*, behoorden of – nog steeds – behoren. Daarbij moet men in de eerste plaats denken aan het Romeinse Rijk, het *Imperium Romanum*, het Rijk waarin het Romeinse recht gold. Over dat Rijk had de glossator Accursius in de dertiende eeuw opgemerkt dat het gescheurd was en dat er vele rijken waren ontstaan⁵. De veertiende-eeuwse civilist Jean Faure (Johannes Faber) constateerde dat in zijn tijd het *imperium* verdeeld was en dat de keizer slechts binnen de grenzen van het gebied waarin hij gehoorzaamd wordt, regeert. De keizer is een *princeps* zoals alle andere *principes*. Zijn *imperium* is zijn *regnum* (dat is het Duitse Rijk). Daaruit volgt dat iedere heerser in zijn *partes imperator* (*princeps*) is als hij van oudsher over een eigen gebied regeert⁶. Filips van Leiden gaat in deze lijn voort: 'heden is het rijk verscheurd zodat ieder heerser is en keizer is in zijn gebieden' (*hodie scissum est imperium, ut quilibet imperet et imperator sit in par-*

4. R. Fruin en P.C. Molhuysen, ed., *Philippus de Leyden, De Cura Reipublicae et Sorte Principantis*, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, tweede reeks, nr. 1, 12 ('s-Gravenhage, 1900). Van de editie 1900 verscheen in 1915 een ongewijzigde herdruk, ditmaal voorafgegaan door de lezing die Fruin in 1864 in de Koninklijke Akademie had gehouden. In 1971 verzorgde R. Feenstra een fotografische herdruk van de *editio princeps: Philippus de Leyden, De Cura Reipublicae et Sorte Principantis. Reprint of the editio princeps of 1516 with an introduction by R. Feenstra*, Fontes Iuris Batavi Rariores nr. IV (Amsterdam, 1971).

5. R. Feenstra, *Philip of Leyden*, 77

6. P. Leupen, *Philip of Leyden*, 158-159.

tibus suis)⁷. Het schisma in het Rijk leidde er toe dat de bevoegdheden van de *imperator* nu werden toegekend aan de heersers van de verschillende delen van het oude *Imperium*.

We noemden deze indruk oppervlakkig. Nadere bestudering leert immers dat Filips deze *princeps*-conceptie niet zonder meer durft toe te passen op zijn Hollandse graaf. Deze is geen *maior*, zoals de koning van Frankrijk of de Duitse keizer, hij is een *inferior* of *minor*. Dit onderscheid leidt tot een aantal consequenties voor wat betreft de omvang en draagwijdte van de bevoegdheden van zo'n *inferior* (*princeps*). Wat voor de *princeps* geldt kan niet in alle gevallen voor de *inferior* gelden: de keizerlijke symbolen vallen hem niet toe; hij moet zich houden aan wat de gewoonte in zijn gebied voorschrijft. Hij staat ook niet boven de wet zoals de *maior*, althans niet boven de *leges*, waarmee Filips ongetwijfeld het publieke recht bedoelt, dat bovendien in verregaande mate geïdentificeerd wordt met het Romeinse recht. De *inferior* zijn echter niet alle wapens uit handen geslagen: op tal van terreinen blijft hij de heerser in zijn eigen gebied, juist dank zij het Romeinse recht. Hij staat ver boven zijn feodale groten die hem als een der hunnen wensten te beschouwen. Filips maakt de graaf tot drager van een publiek ambt, tot beheerder van de *respublica*, het gemeenbest, en daardoor onderscheidt de graaf zich van met name zijn vazallen, de hoge edelen, van wie het gezag teruggedrongen wordt in de particuliere sfeer. Dit laatste aspect heeft Wilhelm Berges in zijn *Fürstenspiegel* wel duidelijk onderkend, maar niet dat Filips de graaf van Holland geenszins als de evenknie van de Franse koning ziet⁸. Zij zijn beiden vertegenwoordigers van het *princeps*-ideaal, maar in de concrete situatie zijn er verschillen, afhankelijk van de rang van de vorst. En deze rang heeft ook wel iets te maken met de grootte van het gebied waarover de *princeps* heerst: Holland is evenals Frankrijk, Engeland of Vlaanderen een *respublica*, een *patria* zelfs. Maar veelbetekenend zegt hij ergens in de *Cura* dat Holland een *patria minor* is. Deze gedachtengang wordt evenwel nergens consequent uitgewerkt. Begrijpelijk, omdat in Filips' werk andere zaken centraal staan. Bij mijn weten is Filips van Leiden een van de meest duidelijke vertegenwoordigers van het toegepaste politieke denken zoals dat uit de geschriften van glossatoren, commentatoren, decretisten en decretalisten af te leiden valt. Zijn manier van toepassen leidt niet tot een logisch samenhangend systeem; het is bovendien de vraag of hij alle consequenties ervan goed doorzag⁹.

Hoe past nu deze pragmatist in het beeld van het middeleeuwse politieke denken? Ik heb met opzet in de titel de Engelse terminologie 'medieval political thought' (men ziet ook wel 'medieval political ideas') gekozen omdat het merendeel van de literatuur over dit onderwerp uit de Angelsaksische wereld stamt, enkele belangrijke continentale studies niet te na gesproken. In ieder geval komt de al decennien durende 'twee-wegenstrijd' onder de historici van het middeleeuwse politieke denken voornamelijk van over het water¹⁰. Laat ik proberen de opvattingen van enkele zeer belangrijke vertegenwoordigers van beide stromingen nader te belichten. Tot het ene kamp behoort ongetwijfeld Walter Ullmann, in leven hoogleraar middeleeuwse ecclesiologie en geschiedenis aan de universiteit te Cambrid-

7. R. Fruin en P.C. Molhuysen, ed., *Philippus de Leyden* (ed. 1900, zie hiervóór noot 4) 54, cas. 9.28.

8. W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde Monumenta Germaniae historica 2 (ongewijzigde herdruk, 1952; Stuttgart, 1938).

9. Zie hiervoor Leupen, *Philip of Leyden*, 154 vlg. (Chapter 7).

10. Ook in Duitsland heeft zich echter een polemiek ontwikkeld. Zie voor een samenvatting H.G. Walther, *Imperiales Königtum, Konziliarismus und Volkssouveränität* (München, 1976) 19-24.

ge. In 1980 verscheen een Festschrift ter ere van zijn zeventigste verjaardag onder de veelzeggende titel: *Authority and Power* met achterin een lijst van 384 publikaties¹¹. Dit mag volstaan om aan te tonen dat Ullmann uitzonderlijk veel, meestal van hoog gehalte, geschreven heeft. Hij maakte vele leerlingen onder wie Wilks, McGrade en Black. Ullmann reduceert in veel van zijn geschriften het middeleeuwse politieke denken tot twee belangrijke visies¹². Deze zijn gebaseerd op twee uitgangspunten die elkaar in de tijd opvolgen: het neerdalende (*descending*) principe dat de wet beschouwt als goddelijk geïnspireerd te zijn, belichaamd in de paus en de theocratische koning; en het klimmende (*ascending*) principe, dat uitgaat van het volk – de auteur spreekt in dit verband van populisme – en dat we pas na de herontdekking van Aristoteles als theorie tegenkomen. Deze theorieën gaan volgens Ullmann terug op fundamentele opvattingen van de westerse mens over de legitimatie van de macht. Omdat de dalende visie een sterke steun vond in het laat-Romeinse keizerchap en in de kerk die de rol van de paus, plaatsvervanger van Christus en opvolger van Petrus, verder ontwikkelde, onstond er eerder een *descending theory* dan een *ascending theory*. Het klimmende principe steunde meer op de praktijk; het was gebaseerd op oud-Germaanse gewoonten, op de feodaliteit en op het autonomiestreven van allerlei gemeenschappen zoals steden en universiteiten. Het werd aanvankelijk niet gedragen door instellingen als de kerk of het koningschap. Beide theorieën worden in Ullmanns werk vrij sterk gescheiden, zij volgen chronologisch op elkaar, en worden gestaafd met vele citaten uit het werk van middeleeuwse theologen, filosofen en juristen. De nadruk in de beschrijving ligt daarbij op het in de loop der eeuwen uiteindelijk bereikte eindpunt: 'the study of medieval political ideas helps to explain the historical process in the Middle Ages and also offers a genetical explanation of the present'¹³. Deze opvatting, hoewel zeer evocatief en stimulerend voor de lezer en toehoorder heeft, naast instemming¹⁴, veel tegenspraak opgeroepen. Zo van Ernst Kantorowicz in een recensie op een van Ullmanns bekendste boeken, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*¹⁵. Daarin wees hij op het gevaar dat een dergelijke aanpak loopt: 'what logical thought here has separated life combined'. Hij geeft onder meer voorbeelden die het exclusieve reserveren van de vroege en volle middeleeuwen voor de *descending conception* ondergraven. Hiertegen kan men echter terecht inbrengen dat het Ullmann niet om de politieke werkelijkheid gaat, maar om de politieke theorie. Beide kunnen ver uiteen liggen doch zijn nimmer geheel gescheiden. Anderen, zoals Stickler, wijzen dan ook naar het *Corpus Juris Canonici*, dat nergens alleen maar de neerslag van het politieke denken is; een theorie zonder praktijk 'is like a vessel without content'¹⁶. Nog gevaarlijker dan de volstrekt gescheiden behandeling van beide concepties acht Kantorowicz het turen door de telescoop naar een trage ontwikkeling over meer dan

11. B. Tierney and P. Lineham, ed., *Authority and Power. Studies on Medieval Law and Government presented to Walter Ullmann on his Seventieth Birthday* (Cambridge, etc. [1980]).

12. Voor een goede, beknopte doch uitvoeriger samenvatting dan hier kan geschieden, verwijs ik naar R.C. van Caenegem, *Over koningen en bureaucraten. Oorsprong en ontwikkeling van de hedendaagse staatsinstellingen* (Amsterdam-Brussel, 1977) 39.

13. W. Ullmann, *Medieval Political Thought* ([eerste dr., 1965; Harmondsworth, 1979]) 232.

14. Zo bijvoorbeeld van H.G. Walther, hiervóór noot 10.

15. W. Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (2e dr.; Londen, [1966]). Deze recensie verscheen in *Speculum*, XXXIX (1964) 344-351.

16. A.M. Stickler, 'Sacerdotium et Regnum nei decretisti e primi decretisti: Considerazioni metodologiche di ricerca e testi', *Salesianum*, XV (1953) 572-612, aangehaald door Tierney (zie hierna noot 23).

1000 jaar. In het geval van het pausdom geeft de telescoop aanleiding tot vertekening: de paus is een super-reus met mogelijkheden die als actualiteiten gezien worden.

Eén voorbeeld – overigens niet van Kantorowicz – moge dit verduidelijken. Paus Gelasius I (492-496) schreef in een beroemde brief aan de Byzantijnse keizer Anastasius I (491-518) dat de twee machten waardoor de wereld voornamelijk geregeerd wordt het geheiligde gezag (*auctoritas*) van de priesters is en – van mindere orde – de koninklijke macht (*potestas*). Gelasius trachtte de keizerlijke pogingen tot inmenging in kerkelijk-dogmatische regelingen te verhinderen of althans te doen ophouden. Zijn bedoeling was om in deze kwesties de superioriteit van de geestelijke macht te benadrukken. Is er reden om in deze brief een duidelijk teken van pauselijke suprematie over de keizer en zijn wereldlijke macht te zien? Gelasius zelf stelt dat de bisschoppen gehoorzaam zijn aan zaken die de openbare orde betreffen; hij was niet de enige paus die een grenzeloos respect had voor het keizerlijke gezag. Ullmann stelt nu dat deze uitspraak wijst op de verzekering van de pauselijke *superioritas*, soevereiniteit, in zaken die fundamenteel de Christelijke maatschappij en de wereldlijke sfeer raken. Het gevolg is de ondergeschiktheid van de keizer aan de paus in alle, ook temporele zaken¹⁷. Uit dit voorbeeld blijkt het duidelijke verschil in optiek dat de discussie tussen Ullmann en andersdenkenden permanent beheerst heeft. Vanaf het begin van de jaren vijftig hebben die anderen gewezen op een aantal feiten die aan Ullmanns grootse, maar ook doctrinaire concepties kleven. Stickler wees op de onhoudbaarheid van zijn extreme interpretaties van uitspraken van canonisten. Volgens Ullmann vinden we bij de canonist Alanus, Johannes van Salisbury, Innocentius IV, Hostiensis en van de Archidiaconus tot Bonifatius VIII (in de bul *Unam Sanctam*) de verregaande ideeën over de pauselijke soevereiniteit in de wereldlijke en geestelijke sfeer terug: de paus als wereldmonarch heeft de *plenitudo potestatis*, de volheid van de macht. Stickler stoort zich echter aan het vrijwel ontbreken bij Ullmann van citaten uit het grote basiswerk van de canonistiek; het *Decretum Gratiani*. Want juist dit verzamelwerk gaat zijns inziens uit van een andere conceptie: de traditionele middeleeuwse dualiteit van het wereldlijke en het geestelijke; het geeft een onderscheid aan beide sferen voor wat betreft oorsprong en taak. Gratianus wijst weliswaar op de hogere waardigheid van het spirituele gezag, (daar heeft geen enkele dualist moeite mee), maar – nu komt het verschil met Ullmann – dit leidt bij Gratianus niet tot een juridische onderschikking van de wereldlijke macht. Stickler verwijt Ullmann teksten te presenteren zonder enige systematische criteria: geen rekening wordt gehouden met de chronologische orde, met onderscheiden scholen, de mate van belang of van algemene aanvaarding van bepaalde passages. De meest heterogene auteurs worden op een hoop geveegd: 'this method certainly is not apt to give a correct impression of the communis opinio of the period under discussion', het is *arbitrary eclecticism*. Hoewel Ullmann zich terdege realiseert dat de canonisten in geen enkel onderdeel van hun geschriften de verhouding tussen Kerk en Staat samenvattend behandelen en dat het bovendien niet gemakkelijk is hun ideeën uit de ver uiteen liggende teksten op te delven krijgt men toch de indruk 'that his actual grasp of the texts, both as to completeness and to understanding,

17. W. Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* ([Londen, 1972]) 32-33. Zie bijvoorbeeld ook zijn recensie van M. David, *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IXe au XVe siècle* (Parijs, 1954) in *English Historical Review*, LXXI (1956) 83-86, speciaal 85: 'A good deal of this book is vitiated by the erroneous view that the influential thesis of Gelasius constituted a dualism, because 'le pape Gélase avait pris soin d'affirmer l'autonomie des deux sociétés, religieuse et laïque, attribuant à l'une l'*auctoritas*, à l'autre *potestas*' (pp. 24, 49, 51, 107 etc.)'.

lags behind this acknowledgement of principle'. Alleen een 'preconcieved view of medieval history' kan leiden tot zulke verkeerde interpretaties als de volgende van het adagium: *Romanus pontifex omnia iura in scrinio pectoris sui habere censetur*; voor Ullmann een bewijs van pauselijke machtspolitiek, door Gillmann lang geleden definitief verklaard als de noodzaak voor de paus om bij zijn wetgeving te zorgen dat hij het gemene kerkelijke recht kent.

The very form of presentation stresses this one-side approach to the extreme, and in most chapters (van Ullmanns boek *Medieval Papalism*¹⁸) the respective problems under discussion are formulated in a way which implies already the preconcieved result, to wit, that in the writings of the canonists everything was subordinated to the one aim of making the papacy the central institution of a world government, and of proving the inferiority of the emperor by the sacred authority of the law¹⁹.

In 1968 heeft Gaines Post, verbonden aan Princeton University, zich vanuit dezelfde optiek, alleen veel scherper, over Ullmanns *Individual and Society*²⁰ uitgelaten²¹. Uiteraard hebben deze soms scherp botsende opvattingen – daarover straks meer – ook wel geleid tot pogingen om een brug te slaan. Brian Tierney heeft zo'n poging gewaagd. Hij tracht te verklaren waarom dezelfde canonistische teksten tot twee volledig tegengestelde interpretaties leiden. Zijn conclusie ligt dicht bij hetgeen hiervoor gezegd werd. Als men zoekt naar abstracte principes met een algemene geldigheid die bovendien relevant zijn voor de problemen van Kerk en Staat kan men, als Ullmann, met behulp van alle uitspraken van pausen en canonisten bewijzen dat zij de pauselijke suprematie bevestigen en dat zij de veronderstelling wettigen dat achter deze juridische doctrine van pauselijke wereldhegemonie een door de pausen geïnspireerde monistische filosofie schuil gaat. Juist het stellen van een theorie kan echter ook bewijzen dat het in de werkelijkheid anders toegaat, ja zelfs dat zij als tegenhanger van andere theorieën beschouwd moet worden; bovendien zit in abstracte principes altijd ook een mogelijkheid tot verzoening met de traditionele, dualistische conceptie. Zo toonde Mochi Onory aan dat de canonisten voor een effectieve onafhankelijkheid van wereldlijke heersers waren²². Noch van een absoluut monistische, noch van een absoluut dualistische conceptie kan derhalve ooit sprake zijn. In ieder geval hebben de canonisten nooit extreem doctrinaire standpunten ingenomen. Zij waren bovenal in concrete problemen en oplossingen geïnteresseerd. Zij geloofden ongetwijfeld dat het spirituele gezag weliswaar boven het temporele stond (*ratione peccati*) maar zij neigden er niet toe de eeuwige problemen van de verhouding tussen de wereldlijke en de morele wet op te lossen. Voor een rationele verdediging van universeel geldige principes moet men eerder te rade gaan bij de middeleeuwse filosofen en theologen dan bij de juristen²³. Daarmee geeft Tierney in feite Ullmann ongelijk voor zover het de exclusief monistische interpretatie van canonicrechtelijke teksten betreft.

Keren we terug naar Filips van Leiden. In zijn traktaat is de macht van de graaf zoals

18. W. Ullmann, *Medieval Papalism: the Political Theories of the Medieval Canonists*, The Maitland Memorial Lectures 1947-48 (Londen, 1949).

19. A.M. Stickler, 'Concerning the Political Theories of the Medieval Canonists', *Traditio*, VII (1951) 450-463.

20. W. Ullmann, *The Individual and Society in the Middle Ages* (Baltimore-Londen, 1966).

21. *Speculum*, XLIII (1968) 387-390: p. 390: 'One must ask for a greater sobriety, something of the spirit of the Carlyles and McLwain, in interpreting mediaeval legal and political theories'.

22. S. Mochi Onory, *Fonti canonistiche dell'idea moderna dello stato* (Milaan, 1951).

23. B. Tierney, 'Some Recent Works on the Political Theories of the Medieval Canonists', *Traditio*, X (1954) 594-625.

we zagen een *potestas publica*. De leenband van deze met die andere *princeps*, de Duitse keizer, komt niet ter sprake. We zeiden reeds dat Filips zich nergens direct uitspreekt over grote kwesties als de *plenitudo potestatis* van de paus in de wereldlijke aangelegenheden. Ik meen echter dat er enkele passages in de *Cura* zijn aan te wijzen die aangeven in welke richting men moet zoeken naar Filips' opvattingen in deze zaken. Kerk en kerkelijke wetten zijn volgens hem van dezelfde orde als het publieke recht. De Kerk lijkt op een *respublica*; privileges schadelijk voor de Kerk zijn ongeldig. Evenzo moeten privileges, die de *respublica* schaden ingetrokken worden. De *status ecclesiae*, dat is het materiële bezit van de Kerk, moet intact blijven. Zoals de *status* van de *respublica* de keizer in de uitoefening van zijn bevoegdheden beperkingen oplegt, zo beperkt de *status ecclesiae* de bevoegdheden van de paus. Natuurlijk is de paus, evenals de *princeps (maior)*, *lex animata in terris*. Dit wil echter niet zeggen dat de paus directe temporele macht over wereldlijke vorsten opeist. Filips citeert voorts ook de novelle 82.13: 'wij willen immers dat gelding heeft wat onze wetten willen' (*enim volumus obtinere quod nostrae volunt leges*) en zegt dat dit voorschrift – dat geldt voor keizer en paus – ook geldt voor die prelaten die, zonder eerst zelf na te gaan of hun orders wel in overeenstemming zijn met de rede, direct paus of keizer gehoorzamen.

Een goed voorbeeld waaruit blijkt dat Filips in noodgevallen zelfs aan de wereldlijke sfeer boven de geestelijke de voorrang geeft is zijn opmerking over de taxatie van de clerus door de vorst in tijden van oorlog: 'de lichamen van mensen zijn belangrijker dan kerken en haar bezittingen'. Doch we mogen hier niet uit afleiden dat Filips als canonist de *plenitudo potestatis* van de vorst in geestelijke zaken propageert. Slechts in uiterste noodzaak kan deze aan de geestelijkheid van zijn gebied een belasting opleggen. Verder gaat Filips niet. Uit de *Cura* komt Filips van Leiden naar voren als een realist. 'He gives Church and State their own place, their own autonomy... He only gave the pope an indirect and not a direct power over the *temporalia*. Philip does not deviate from the traditional view'²⁴.

Deze visie laat geen ruimte open voor inlijving van Filips in de theocratische of populistische concepties van Ullmann. Even rigoureuus als deze de teksten voor één specifieke interpretatie opeist, verwierpt hij interpretaties die tenderen naar meer genuanceerde of traditioneel-dualistische opvattingen.

Ook zijn stijl van recenseren, die beïnvloed is door Engelse voorkeuren, schiet aan het doel voorbij. Gewezen zou kunnen worden op Ullmanns bespreking van John Moralls *Political Thought in Medieval Times*²⁵. Is uit de agressieve toon van de bespreking van mijn boek op te maken dat Filips van Leiden Ullmanns conceptie ondergraaft? In ieder geval staan Filips' politieke ideeën mijlen ver af van de eenzijdige voorstelling van 'medieval political thought' die Ullmann reeds decennien lang ons tracht op te dringen.

24. Leupen, *Philip of Leyden*, 187-189, 221-222.

25. J.B. Morall, *Political Thought in Medieval Times* (Herdruk 1980 door de Mediaeval Academy of America, Toronto etc.; Londen, 1958). De bespreking van Ullmann is te vinden in: *English Historical Review*, LXXIV (1959) 340-341: 'But here within 128 pages of text the reader is presented with a confusing picture of what 'political' thought within a space of some 1,000 years was supposed to have been ... The presentation is elementary and rather naïve. Numerous and vital principles are not even mentioned, whilst his use of terms and concepts shows that he is far from clearly grasping them himself: cesaropapism, monarchy, kingship, etc., are here used in a most imprecise manner; he makes the non-specialist believe that 'hierocrats' means the power of the papacy in temporal affairs; he sees no distinction between the medieval empire and other kingdoms; he is at sea with the meaning of *vicarius Christi*; papacy, church and Christendom are indiscriminately used; he confuses state and government; and so on'.

Recensies

Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland* (Nijmegen: Sun, 1981, 501 blz., f37,50, ISBN 9061681715).

Ik heb dit boek met stijgende belangstelling gelezen. Dat komt vooral door de manier waarop de historische en maatschappelijke achtergronden van een recent gebeuren beschreven zijn, met veel gevoel voor de onderlinge samenhang. De aanleiding tot het schrijven was namelijk de exponentiële groei van het aantal mogelijkheden tot kinderopvang sinds de jaren zestig, waarbij tevens een grote variatie in de aard van deze opvang te constateren valt. Om dit verschijnsel in zijn totaliteit te kunnen begrijpen heeft mevrouw Van Rijswijk niet alleen een historisch overzicht gegeven van de ontwikkeling van de diverse mogelijkheden van kinderopvang, maar tevens veel aandacht geschonken aan onderwerpen als de positie van de vrouw in het gezin, de opvoeding van de kleuter, de rol van de werkende vrouw, geboortebeperving, de rol van de overheid en vooral: de manier waarop men tegen dit alles aankijkt. De voortdurende wisselwerking tussen al deze uiteenlopende verschijnselen wordt daarbij steeds in het oog gehouden.

Het boek heeft twee even lange delen. In het eerste deel wordt de ontwikkeling van de kinderopvang beschreven tot aan de jaren zestig van deze eeuw; in de tweede deel vinden we een overzicht van de na 1960 ontstane nieuwe vormen. Het eerste hoofdstuk, over kinderopvang van de late middeleeuwen tot circa 1800, steunt op de nog altijd schaarse en weinig recente literatuur. De daarin gegeven schets van begijne- en matresseschooltjes vertoont daarom wat lacunes en tekortkomingen, evenals, naar de schrijfster zelf toegeeft, haar beschrijving van het gezin in die periode. Maar al vorderend in de tijd wint het relaas aan precisie en diepte. Ik heb vooral waardering voor het lange hoofdstuk over moeders en kinderen in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Hierin tracht Van Rijswijk alle draden van een ingewikkeld patroon bloot te leggen, daarbij veronderstellenderwijs verbanden leggend die mogelijk zullen prikkelen tot nader onderzoek. Mij frappeerde haar opmerkingen over de verzuiling in Nederland, waardoor het werken van gehuwde vrouwen misschien meer dan elders werd tegenhouden, en over het opkomen in de negentiende eeuw van een vroeger nog niet in die mate gekende waardering voor het exclusieve Moederschap (met een hoofdletter). Het late tijdstip waarop vrouwenbewegingen zich met kinderopvang zijn gaan bezighouden zou met name te danken of te wijten zijn aan de (over)waardering van de vrouw als huisvrouw en moeder. Lezend over twintigste-eeuwse verhoudingen kwam er een gevoel van herkenning en tegelijk van vervreemding over mij, omdat er toestanden en meningen beschreven worden die ik mij nog wel herinner, maar waaraan de tegenwoordige maatschappij allang lijkt te zijn ontgroeid. En dat zijn de momenten waarop ik als lezer het gevoel heb dat dit boek in de eerste plaats een bijdrage is tot de mentaliteitsgeschiedenis.

Dat geldt eveneens voor het tweede deel, dat de na 1960 ontstane vormen van kinderop-